

Inhoud

Voorwoord	7
Afkortingen	11
1. Augustinus als ‘vader van de Inquisitie’	15
2. Christenen, geweld en staatsingrijpen	21
2.1. Keizerlijke dwang in de eerste eeuwen	21
2.2. Dwang in de donatistenstrijd	23
3. Augustinus’ voortschrijdend inzicht	31
3.1. De mediator en de twaalf gulden regels voor een goede dialoog (tot 399)	32
3.2. De rechter en de scherpe ondervraging (tot 405)	37
3.3. De docent (405-411)	44
3.4. De mystagoog en theoreticus van de mystagogie (411-419)	48
3.5. Balans	56
4. De functie van dwang en geweld	61
4.1. Augustinus’ synthese	61
4.2. Dwang als opmaat tot zelfreflectie	62
4.3. Het falen van de katholieken	64
5. Onderliggende principes	67
5.1. Een ‘théorie d’occasion’?	67
5.2. Het <i>Praeceptum</i>	67
5.3. <i>Christus medicus</i> en het nut van pijn	69
5.4. De rol van de rechter	71
5.5. De evaluatie van het laatste Oordeel	73

6. Besluit	77
7. Aurelius Augustinus, Brief 185 (vertaling)	81
Literatuur	131
Registers	139
Verantwoording	149
Over de auteurs	151

Voorwoord

Het werk van Aurelius Augustinus (354-430) staat wereldwijd ook in de 21e eeuw onverminderd in de belangstelling. Dit is misschien ook wel omdat er in zijn werk ook heel wat ‘stenen des aanstoots’ te vinden zijn voor mensen van vandaag. Augustinus’ uitspraken en opvattingen over vrouwen of over joden, over lichamelijke en (homo)seksualiteit of over theologische kwesties zoals predestinatie zorgen nogal eens voor verontwaardigde en afwijzende reacties. Het betreft hier steeds thema’s die juist in onze eigen tijd gevoelig liggen, zonder dat dit meteen ook het geval was in Augustinus’ dagen. Vanuit modern perspectief bestaat daardoor het risico dat Augustinus’ denkbeelden eenzijdig of gekleurd worden weergegeven, of zelfs dat hij compleet verkeerd wordt geïnterpreteerd.

Dit boek gaat over zo’n heet hangijzer uit de Augustinus-receptie. Centraal staan hier zijn opvattingen over dwang en geweld. Die worden wel uitgedrukt in de omineuze woorden *cogite intrare* ‘dwing ze binnen te komen’ (*ep.* 93,2,5; 185,6,24; 208,7). Varianten daarop zijn de enkelvoud-vormen *coge intrare* (*s.* 112,8) en *compelle intrare* (Lc 14,23; Augustinus *ep.* 173,10; *c. Gaud.* 1,25,28; vgl. 1,37,50). Met die frase zou Augustinus zijn steun hebben gegeven aan het uitoefenen van religieuze dwang binnen de vroege kerk. Christenen met afwijkende meningen, zoals de donatisten, zouden onder dat motto zijn genoodzaakt zich aan te sluiten bij de katholieke kerk.

Dwang in zaken van godsdienst? Dreiging met fysiek geweld om mensen te brengen tot het juiste geloof? Voor moderne westerse mensen is dat volstrekt uit den boze. Het staat haaks op moderne waarden als respect voor andersdenkenden, religieuze pluriformiteit en het recht op zelfontplooiing en vrije meningsuiting. Het is dan ook niet vreemd dat Augustinus op dit punt een dubieuze reputatie geniet als dwingeland en voorvechter van intolerantie.

Toch moeten we beseffen dat een concept als ‘religieus geweld’ in de Oudheid niet eens bestond. Het zou zelfs onbegrijpelijk zijn voor mensen uit Augustinus’ dagen. Heel de antieke maatschappij was doordrongen van dwang en geweld, op alle niveau’s, vanaf het privé-domein tot aan staatsinstellingen zoals het bestuur, het recht en het leger. Religieuze aangelegenheden vormden op dit punt geen uitzondering. Bovendien kende de Oudheid niet de moderne gevoeligheid voor uitoefening van macht en gezag, die nu al snel worden bestempeld als een vorm van ‘geweld’.

In dit boek willen we de opvattingen van Augustinus over dwang en geweld bestuderen binnen hun historische kontekst. Hiervoor willen we nadrukkelijk ‘terug naar de bron’, namelijk naar Augustinus’ eigen werk. Zijn gedachten over het onderwerp heeft hij tot uitdrukking gebracht in een groot aantal brieven uit verschillende perioden in zijn leven.

Aandachtige en zorgvuldige lectuur van de betreffende passages laat zien dat het *cogite intrare* bij de kerkvader niet zomaar uit de lucht komt vallen. Het is geen simpel statement. Integendeel, het blijkt het eindpunt te zijn van een lange ontwikkelingsgang in Augustinus’ denken. Een ontwikkeling die mede bepaald is door de dynamiek in het debat met de donatisten, waarin de gemoederen aan beide kanten hoog opliepen. Bovendien blijkt Augustinus op verschillende punten een genuanceerde positie in te nemen. Hij blijkt eigenlijk juist wars van alle vormen van dwang en geweld. Die mogen volgens hem slechts dienen als uiterste redmiddel, en dan nog met de grootst mogelijke terughoudendheid en op een verantwoorde wijze.

De analyse van Augustinus’ ontwikkeling in het denken over dwang en geweld wordt in dit boek gevolgd door een complete tekst van de kerkvader zelf. Het betreft een integrale vertaling van zijn brief 185, die over dit onderwerp gaat. Deze late, beroemde brief (uit 417) vormt een soort synthese van Augustinus’ ideeën over dit thema. Tegen de achtergrond van de bredere analyse kan de lezer deze vaak geciteerde maar zelden echt gelezen brief nu beter doorgronden en op waarde schatten.

Wie de analyse en de vertaling bestudeert zal vermoedelijk meer begrip krijgen voor Augustinus’ positie. Misschien is het *cogite intrare* vanuit modern gezichtspunt niet zijn meest inspirerende gedachte. Maar Augustinus blijkt zeker niet de tiran en boeman waarvoor hij

soms wordt gehouden. Integendeel, zelfs zijn tegenstanders zullen moeten beamen dat de kerkvader bovenal schrijft vanuit een authentiek verlangen naar eenheid en oprechte zorg voor zijn medemensen. Sterker nog: hij doet dit genuanceerder dan wie dan ook uit zijn tijd.

Afkortingen

Algemeen

<i>AL</i>	<i>Augustinus-Lexikon</i> . Basel-Stuttgart, 1986 -
<i>Aug</i>	<i>Augustiniana (L)</i> . Leuven, 1950 -
<i>AugStud</i>	<i>Augustinian Studies</i> . Villanova, 1969 -
<i>BA</i>	<i>Bibliothèque augustinienne. Oeuvres de saint Augustin</i> . Paris, 1949 -
<i>CCSL</i>	<i>Corpus Christianorum Series Latina</i> . Turnhout-Paris, 1953 -
<i>CSEL</i>	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> . Wien, 1866 -
<i>DSp</i>	<i>Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique</i> . Paris, 1932-2000
<i>PL</i>	<i>Patrologiae cursus completus. Series Latina</i> . (J.P.Migne) Paris, 1841-1957
<i>PLS</i>	<i>Patrologia cursus completus. Series Latina</i> . Suppl. (A. Hamman) Paris, 1958-1970
<i>REA</i>	<i>Revue des Études Augustiniennes</i>
<i>SC</i>	<i>Sources Chrétiennes</i> . Paris, 1941-

Afkortingen van de gebruikte werken van Augustinus

<i>Acad.</i>	<i>Contra Academicos libri tres</i>
<i>an. quant.</i>	<i>De animae quantitate liber unus</i>
<i>breuic.</i>	<i>Breüculus conlationis cum Donatistis libri tres</i>
<i>c. Adim.</i>	<i>Contra Adimantum Manichei discipulum liber unus</i>
<i>c. Don.</i>	<i>Contra Donatistas liber unus</i>
<i>c. ep. Man.</i>	<i>Contra epistulam Manichaei quam uocant fundamenti liber unus</i>
<i>c. ep. Parm.</i>	<i>Contra epistulam Parmeniani libri tres</i>
<i>c. ep. Pel.</i>	<i>Contra duas epistulas Pelagianorum libri quattuor</i>
<i>c. Faust.</i>	<i>Contra Faustum Manicheum libri triginta tres</i>
<i>c. Fel.</i>	<i>Contra Felicem Manicheum libri duo</i>

1. Augustinus als ‘vader van de Inquisitie’

Vanaf het pontificaat van Gregorius XI (1227-1241) werden er speciale *inquisitores* aangesteld, die belast waren met het bestrijden van ketterijen in bepaalde regio's. Uiteindelijk zou de Inquisitie gevormd worden door een complex van tribunalen, waarvan de titularissen krachtens een pauselijk mandaat mochten rechtspreken over een specifiek delict: ketterij. De Inquisitie bleef eeuwenlang onderdeel van een kerk die heerste en overheerste, tot aan de opheffing van de tribunalen in de tweede helft van de 18de en begin 19de eeuw als gevolg van de Verlichting.

Gedurende het leven van Augustinus lagen de zaken heel anders. In zijn tijd waren de katholieken in Hippo Regius weliswaar een hechte groep maar vormden zij toch een minderheid, zeker ten tijde van de donatistische controverse en althans tot 407.¹ Augustinus was dus helemaal niet in de positie om zoiets als een Inquisitie op te richten of te ondersteunen. En gezien de organisatiestructuur van de kerk in zijn dagen is het evenmin mogelijk dat hij dacht aan een complex van tribunalen om ketters te bekeren. Toch is hij soms wel aangeduid als ‘vader’ en ‘voorloper’ van de Inquisitie. Dat komt doordat hij in zijn strijd tegen het donatisme bij de keizer heeft aangedrongen op dwangmiddelen om de donatisten te doen terugkeren in de katholieke kerk.²

In 389 schreef Augustinus nog dat Jezus mensen niet dwong maar hen overtuigde en vermaande. Maar aan het einde van zijn leven wijst hij erop dat hij vergeten was dat Jezus ook de handelaren met geweld

- 1 Vgl. *ep.* 93, 17 en W.H.C. Frend, ‘Donatus “paene totam Africam decepit. How?”’, in: *Journal of Ecclesiastical History* 48 (1997), 611.
- 2 Vgl. Paul Johnson, *A History of Christianity*, New York 1976, 93-95 (Atheneum 252); H. Reuter, *Augustinische Studien* Gotha 1887, 501: ‘Augustinus ist der erste Dogmatiker der Inquisition’. Harnack formuleert hetzelfde inzicht vanuit Augustinus’ receptie bezien en dus preciezer: A. Harnack, ‘Die Retractationen Augustins’, in: *Sitzungsberichte der königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Sitzung der Philosophisch-historischen Klasse von 21. December), vol. 53 (1905), 27 (herdr.): ‘Er wurde die Autorität und der *doctor gravis* für die Ketzerprozesse und die Inquisition.’ Geciteerd in: E. Lamirande, *Church, State and Toleration: An Intriguing Change of Mind in Augustine*, Villanova 1975, 70 (The Saint Augustine Lecture 1974).

uit de tempel verdreef.³ Augustinus’ denken over de legitimiteit van dwang en geweld van de kant van de staat heeft de gemoederen onder de geleerden flink beziggehouden.⁴

De verandering in zijn opvattingen kwam tot stand in de periode van de disputen met de donatisten. Veel geleerden hebben die verandering bestempeld als ‘tragisch’. Daarbij zagen zij onvoldoende onder

- 3 *uera rel.* 16,31: ‘Nihil egit ui, sed omnia suadendo et monendo’; *retr.* 1,13,6: ‘Alio loco in eo quod dixi de Domino Iesu Christo: *Nihil egit ui, sed omnia suadendo et monendo*, non mihi occurreret quod uendentes et ementes flagellando ciecit de templo.’
- 4 Eerdere studies met betrekking tot dit thema zijn: J.R. Bowlin, ‘Augustine on Justifying Coercion’, in: *Annual of the Society of Christian Ethics* 17(1997), 49-70; P.R.L. Brown, ‘Religious coercion in the Later Roman Empire: the Case of North Africa’, in: P. Brown, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, New York 1972, 301-332; P. Brown, ‘Saint Augustine’s Attitude to Religious Coercion’, *Journal of Roman Studies* 54 (1964), 107-116 (ook gepubliceerd in: P. Brown, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, New York 1972, 260-278); D.X. Burt, ‘Augustine on the Morality of Violence: Theoretical Issues and Applications’, in: *Congresso internazionale su S. Agostino nel XVI centenario della conversione*, Roma 1987, 25-54; R. Crespín, *Ministère et Sainteté. Pastorale du clergé et solution de la crise donatiste dans la vie de saint Augustin*, Paris 1965; W. H. C. Frend, ‘Donatismus’, *Reallexikon für Antike und Christentum* 4, 25 (1959), 128-147; M. Gaddis, *There Is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*, Berkeley 2005 (Transformation of the Classical Heritage 39); M. Gaumer, A. Dupont, ‘Algunos elementos para entender el cambio y la justificación agustiniana de la coerción religiosa efectuada por el estado y su contexto dentro de la polémica donatista del Norte de África’, in: *Augustinus* 54/2 (2009) 345-71 (‘Understanding Augustine’s Changing Justification for State-sponsored Religious Coercion and its Context Within Donatist North Africa.’ *Augustinus* 55 (2009), <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/220345/1>); M. Gaumer, A. Dupont, ‘Donatist North Africa and the Beginning of Religious Coercion by Christians: A New Analysis’, *La Ciudad de Dios. Revista Agustiniana* 223/2 (May/August 2010) 445-466; E.L. Grasmück, *Coercitio. Staat und Kirche im Donatistenstreit*, Bonn 1964; E. Hermanowicz, *Possidius of Calama. A Study of the North African Episcopate in the Age of Saint Augustine* Oxford 2008, 83-187; E. Himbury, M., Augustine and Religious Persecution, in: M. Garner, J.S. Martin, (red.), *St. Augustine – The Man who made the West*, Melbourne 1990, 33-37; H. Jans, De verantwoording van geloofsdwang tegenover kettors volgens Augustinus’ correspondenties, *Bijdragen* 22 (1961) 133-163, 247-263; R. Joly, ‘Saint Augustin et la intolerance religieuse’ in *Revue Belge de Philosophie et d’Histoire* 33(1955), 278; E. Lamirande, *Church, State and Toleration: An Intriguing Change of Mind in Augustine*, Villanova 1975 (The Saint Augustine Lecture 1974); V. Monachino, ‘El pensamiento de San Agustín sobre el empleo de la fuerza al servicio de la religion’, in *Contribución Española a una Missiología Agustiniana*, Burgos 1955; F.H. Russell, ‘Persuading the Donatists: Augustine’s Coercion by Words’, in: W.E. Klingshirn, M. Vessey (red.), *The Limits of Ancient Christianity. Essays on Late Antique Thought and Culture in Honor of R.A. Markus*, Michigan 1999, 115-130; B.D. Shaw, *Sacred Violence. African Christians and Sectarian Hatred in the Age of Augustine*, Cambridge-New York, 2011; E. Tenström, *Donatisten und Katholiken: soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer Nordafrikanischen Kirchenspaltung*, Göteborg 1964; G. Willis, *Saint Augustine and the Donatist Controversy*, London 1950, 127-135.

2. Christenen, geweld en staatsingrijpen

2.1. Keizerlijke dwang in de eerste eeuwen

Godsdienstige bewegingen werd in het Romeinse Rijk niets in de weg gelegd en konden gedijen als zij maar niet tegen de staatsgodsdienst waren. Het bevel van keizer Decius in 249 dat alle ingezetenen van zijn rijk aan de traditionele goden moesten offeren vormde evenwel een ernstige bedreiging voor de christelijke godsdienst, die soms ook uitmondde in martelingen en geweld.

De Romeins-christelijke auteur Lactantius (eind derde eeuw) houdt onderdrukkende machthebbers voor dat christenen anderen niet dwingen de christelijke God te aanbidden en ook niet kwaad zijn als dit niet gebeurt.¹ Al eerder had Tertullianus te berde gebracht dat het tot de rechten van de mens en diens vrije natuur behoort te aanbidden wie of wat hij wil. Een godsdienst moet spontaan omarmd worden en mag niet onder dwang zijn aangenomen.² Ook Athanasius (ca. 295-373) erkende dat de waarheid die Christus leert niet met zwaarden, pijlen of door soldaten wordt geleerd maar door overredingskracht en goede raad.³ Hij verwijt juist de arianen het gebruik van geweld en brengt dit in verband met hun gebrek aan vroomheid en orthodoxie.⁴ Later beklagt Hilarius van Poitiers (ca. 315-367) zich erover dat de kerk het geloof wil opwekken door gevangenschap en door kracht.⁵ Ambrosius (339-397)

1 Lactantius, *Divinae institutiones* 5,2 (303-313).

2 Tertullianus, *ad Scapulam*, 2,1-2: 'Tamen humani generis et naturalis potestatis est unicuique quod putauerit colere; nec alii obest aut prodest alterius religio. Sed nec religionis est cogere religionem, sua sponte suscipi debeat, non ui, cum et hostiae ab animo libenti expostulentur.' (212)

3 Athanasius, *Historia Arianorum*, 33 (358).

4 Vgl. Athanasius, *Historia Arianorum ad Monachos*, PG 25, 729-32, vooral 731: 'Piae religionis proprium est non cogere sed suadere. Siquidem Dominus non cogens sed libertatem suam uoluntati permittens dicebat quidem uulgo omnibus: "Si quis uult uenire post me," Apostolus uero: "Num et uos abire uultis?'" Vgl. ook 736-737.

5 Hilarius van Poitiers, *Contra Auxentium*, 3-4.

achte het evenwel gerechtvaardigd afgodenbeelden te vernietigen en tempels onder dwang te sluiten.⁶

De leermeester van Augustinus achtte staatsingrijpen in religieuze aangelegenheden dus acceptabel. Maar hij leefde dan ook in de periode na het tolerantie-edict van keizer Constantijn (uit 312), toen heidens geweld tegen christenen nauwelijks meer voorkwam en de rollen leken omgedraaid. Er werden wetten uitgevaardigd die het mogelijk maakten heidense tempels af te breken. Maar ook niet meer dan dat: de heidenen zelf mochten niet worden vervolgd of gemarteld. Ambrosius billijkt dus wel tempelverwoesting maar legitimeert nergens in zijn werk geweld jegens mensen.

Augustinus betoont zich trouw aan zijn leermeester als hij de gedachte aan tempelverwoesting zonder kanttekening van zijn leermeester overneemt.⁷ Vreemd genoeg verwijt hij de donatisten evenwel ook dat zij heidense tempels vernielen en heidense plechtigheden verstoren. En hij blijkt zich ongemakkelijk te voelen tegenover de donatistische bisschop Gaudentius van Thamugadi omdat zowel donatisten als katholieken tempels van de heidenen hebben verwoest.⁸ Maar hij betoont zich ook trouw aan Ambrosius door zich mordicus te verzetten tegen de doodstraf voor heidenen die trachtten hun eredienst te herstellen en geweld pleegden tegen katholieken.⁹ Ogenschijnlijk stelt Augustinus dus dat heidenen nooit en medechristenen zoals de donatisten wél met de dreiging van geweld tegemoet getreden mogen worden. Dit lijkt tegenstrijdig, maar hieronder zal blijken dat dit niet zo is.

De adoptionistische bisschop van Antiochië Paulus van Samosata (+ 270) geldt als de eerste die slachtoffer werd van de samenwerking tussen kerk en staat.¹⁰ Van ketterij beticht door collega-bisschoppen werd hij door keizer Aurelianus uit zijn stad verjaagd, zij het om andere redenen: de keizer zag hem als staatsgevaarlijk vanwege zijn betrekking tot de

6 Ambrosius, *De obitu Theodosii*, 38 (geschreven in 395): 'Wie heeft pasen uitmunterder gevierd dan degene die de godslasterlijke cultussen heeft geëlimineerd, tempels heeft gesloten en afgodsbeelden heeft vernietigd?'; *ep.* 72,2 (382) (aan de keizer): men moet geen instemming aan de dag leggen voor de afgodendienst.

7 Vgl. s. 105,10,13; *cons. eu.* 1,21; 1,41.

8 *c. ep. Parm.* 1,9,15; *c. Gaud.* 1,38,51.

9 *ep.* 91,9; 104,1.

10 Adoptionisten zagen over het algemeen in Christus 'slechts' een mens, die pas door adoptie Zoon van God werd, toen tijdens de doop in de Jordaan de Geest van God over hem vaardig werd.